

UČEBNÍ TEXTY
UNIVERZITY KARLOVY

**SOCIÁLNÍ
STRATIFIKACE
PROBLÉM,
VYBRANÉ TEORIE,
VÝZKUM**

Jadwiga Šanderová

KAROLINUM

Sociální stratifikace

Problém, vybrané teorie, výzkum

Jadwiga Šanderová

Recenzovali:

Prof. PhDr. Josef Alan, CSc.

Doc. Milan Tuček, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Redakce Alena Miltová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé

© Univerzita Karlova, 2022

© Jadwiga Šanderová, 2022

ISBN 978-80-246-5191-0

ISBN 978-80-246-5225-2 (pdf)



Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Ediční poznámka	7
Úvodem	8
1. SOCIÁLNÍ STRUKTURA, NEROVNOSTI A STRATIFIKACE	10
1.1 Struktury a jejich hranice	11
1.2 Sociální struktura	14
1.2.1 Skupiny, instituce a organizace	15
1.2.2 Sociální struktura společnosti	18
1.3 Sociálně-ekonomická a sociálně-kulturní nerovnost	21
1.4 Sociální stratifikace	25
Shrnutí	27
Doporučená literatura	28
2. TEORIE	29
2.1 Sociální nerovnosti a spravedlnost	29
2.1.1 Distributivní spravedlnost, rovnost a svoboda	31
2.1.2 Teorie sociální stratifikace a distributivní spravedlnost	38
Shrnutí	39
Doporučená literatura	39
2.2 Klasická teoretická východiska	40
2.2.1 Karel Marx o sociální stratifikaci	40
2.2.1.1 Materialistické pojetí dějin	41
2.2.1.2 Teorie sociální změny a tříd	43
2.2.1.3 Třídní vědomí	46
Shrnutí	49
Doporučená literatura	50
2.2.2 Max Weber o sociální stratifikaci	51
2.2.2.1 Hospodářský, politický a sociální řád	52

2.2.2.2	Třídy	53
2.2.2.3	Stavy	55
2.2.2.4	Strany	57
2.2.2.5	Třídní boj a třídní vědomí	58
	Shrnutí	60
	Doporučená literatura	61
2.2.3	Funkcionalistické pojetí sociální stratifikace	62
	Shrnutí	66
	Doporučená literatura	67
2.3	Pokus o syntézu	67
2.3.1	Konzervativní teze a radikální antiteze	68
2.3.2	Syntéza	69
2.3.2.1	Stratifikační systém	72
2.3.2.2	Ekologicko-evoluční teorie	76
2.3.3	Teze, antiteze a syntéza	77
	Shrnutí	78
2.4	Současné teoretické proudy	78
2.4.1	Hierarchický (graduální) přístup	81
2.4.1.1	Dosahování statusu	86
	Shrnutí	92
	Doporučená literatura	93
2.4.2	Třídní model Johna Harryho Goldthorpa	93
2.4.2.1	Třídní schéma	95
2.4.2.2	Sociální mobilita a třídy ve vyspělém kapitalismu	100
	Shrnutí	103
2.4.3	Neomarxistická teorie Erika Olina Wrighta	104
2.4.3.1	Radikální teorie osvobození	105
2.4.3.2	Teorie tříd	107
2.4.3.2.1	Východisko	108
2.4.3.2.2	První revize	110
2.4.3.2.3	Druhá revize	116
	Shrnutí	119
3.	ZÁKLADNÍ POJMY	120
3.1	Tři dimenze sociální stratifikace	120
3.1.1	Materiální zabezpečení	120
3.1.2	Moc	122
3.1.3	Prestiž	125
	Shrnutí	131
	Doporučená literatura	132

3.2	Základní segmenty stratifikačního systému moderní společnosti	132
	Shrnutí	137
3.3	Sociální mobilita	138
	Shrnutí	147
	Doporučená literatura	147
4.	SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE V EMPIRICKÉM VÝZKUMU	148
4.1	Obecná charakteristika výzkumu	148
4.1.1	Základní otázky	148
4.1.2	Operacionalizace	149
4.1.3	Interpretace	154
	Shrnutí	155
	Doporučená literatura	155
4.2	Sociální stratifikace a její výzkum u nás	156
	Shrnutí	161
	Doporučená literatura	162
4.3	Ženy v stratifikačním systému	162
	Shrnutí	168
	Doporučená literatura	168
	Literatura	169

EDIČNÍ POZNÁMKA

Text vznikl v druhé polovině tzv. devadesátek a jeho cílem bylo vybavit studenty bakalářského studia základními pojmy a seznámit je s teoretickými přístupy, jejichž znalost jsem považovala za předpoklad pochopení problematiky a výzkumu sociální stratifikace se zvláštním zřetelem k tehdejší situaci a výzkumu u nás. Teorie a výzkum sociální stratifikace se ovšem poměrně bouřlivě vyvíjí, což mne přinutilo kurs a povinnou i doporučenou literaturu permanentně aktualizovat spolu s tím, jak se objevovala nová témata a literatura, přičemž samozřejmě bylo nutné i naopak stávající seznam redukovat tak, jak některá témata či přístupy ustupovaly do pozadí.

Psaní nového učebního textu jsem vzdala, protože jsem brzy pochopila, že jeho aktuálnost by hned v době jeho vydání byla problematická. Proměny kursu se tedy kromě přednášek odrážely v sylabech, v jejichž rámci jsem na původní skripta průběžně „navěšovala“ aktuální stati a knižní publikace naší i zahraniční provenience.

Velmi mne těší zjištění, že mladší kolegové a kolegyně text i nadále zařazují do předepsané literatury kursů věnovaných sociální stratifikaci. Předpokládám, že i oni seznam doporučené literatury průběžně aktualizují v souladu s významem jednotlivých aspektů sociálních nerovností, které se i nadále mění, a v souladu s koncepcemi jednotlivých kursů, které jsou jistě různorodé. U příležitosti nového vydání textu jsem se proto rozhodla svoji dosavadní strategii neměnit a ponechat volbu doporučené literatury na vedoucích jednotlivých kursů.

*Jadwiga Šanderová
(leden 2022)*

ÚVODEM

Tato skripta jsou učebním textem pro kurs, který přednáším studentům prvního ročníku sociologie na Fakultě sociálních věd UK. Měla by plnit dvě funkce. Kromě základních informací o teoriích a výzkumu sociální stratifikace jsem se pokusila studentům alespoň fragmentárně zprostředkovat autentické podání jednotlivých názorů, jimž se zde věnuji. Více prostoru (možná až neúměrně významu) jsem věnovala zahraničním pracím než našim. Je tomu tak proto, že knihy a statě našich autorů jsou na rozdíl od zahraničních běžně dostupné a lze se tak s nimi seznámit přímo. Kapitola věnovanou výzkumu u nás je tak třeba považovat především za stručného průvodce literaturou.

Text je rozčleněn do čtyř oddílů. V prvním je problém vymezen a zařazen do širšího teoretického rámce. Sociální stratifikace je zde vysvětlena jednak jako specifický typ sociální struktury a jednak jako distribuční nerovnost. Druhý oddíl je věnován základním teoriím, jak klasickým, tak soudobým. Jeho cílem není, a ani by nemohlo být, podat vyčerpávající přehled dosavadních úspěchů a neúspěchů na tomto poli bádání. Čtenáři se zde seznámí se třemi základními proudy v dnešních teoriích a výzkumu sociální stratifikace a dozvědí se něco o jejich kořenech v dílech klasiků. Jsou-li už takto seznámeni s různými výklady sociálních nerovností, snad snáze stráví pasáž věnovanou základním pojmům a lépe porozumí sporům, které se o nich vedou. Základní pojmy jsou tedy rozebrány až v části třetí. Konečně, na základě posledního oddílu by si čtenáři měli udělat rámcovou představu o tom, jak se dělá výzkum sociální stratifikace, a získat zdravě skeptický pohled na empiricky podložené závěry. Zařadila jsem sem také výše zmíněnou stručnou informaci o výzkumu sociální stratifikace u nás a pasáž informující o tom, jaké komplikace vnesla do zkoumání třídní struktury zaměstnanost žen. Za každou kapitolou čtenář nalezne stručné shrnutí.

Při výběru jednotlivých témat, problémů a autorů jsem byla vedena především snahou poskytnout studentům základní vodítko pro četbu současné naší i světové literatury věnované tomuto problému a současně dodržet únosný rozsah pro jednosemestrální kurs. Mým cílem bylo ukázat problém z různých zorných úhlů, žádný z nich studentům pokud možno nevnucovat a vyhnout se tedy hodnotícím soudům. Považuji však za korektní čtenářům sdělit, že je mi bližší třídní pohled (konkrétně weberiánský) než hierarchický. Většina kapitol zahrnuje doporučenou literaturu k dalšímu studiu. Omezila jsem se na ty práce, o nichž vím, že jsou v našich knihovnách alespoň teoreticky dostupné. Úplný seznam literatury, o níž jsem se opírala či na níž odkazuji, je uveden samostatně.

Jsem nesmírně zavázána svým kolegům Milanu Tučkovi, Josefu Alanovi a Martinu Hájkovi, kteří velice pečlivě přečetli předchozí verzi textu (Milan Tuček dokonce verze dvě) a opatřili je řadou postřehů, připomínek a inspirativních námětů. Co nejpřímněji jim za to děkuji. Odpovědnost však samozřejmě za nic nenesou.

Jadwiga Šanderová
(2000)

1. SOCIÁLNÍ STRUKTURA, NEROVNOSTI A STRATIFIKACE

V každé společnosti zjišťujeme, že životní úděl některých lidí je daleko příznivější než ostatních. Jedni jsou na tom po materiální stránce lépe a jiní hůře, někteří rozhodují a jiní se těmto rozhodnutím podřizují, někteří jsou všeobecně váženi a ctěni, zatímco jiní jsou v opovržení. Jen málokdo zůstane tváří tvář tomuto zjištění zcela netečný. Otázku, proč tomu tak je a zda tomu tak být musí, si kladli už filosofové ve starověku¹ a nikdy neopustila stránky vědeckých pojednání zabývajících se společností. Sociologové v této souvislosti popisují společnost jako více či méně hierarchické uspořádání množin lidí získávajících prostředky obživy podobným způsobem, což vede k tomu, že mají podobný životní úděl. Pojem stratifikace je latinského původu (stratum = vrstva) a sociologové si ho vypůjčili z geologie. Sociální stratifikace znamená společenské rozvrstvení. Společnost si tedy můžeme představit jako hierarchii určitých segmentů společnosti, kde na vrcholu nalézáme privilegované, tj. mocné a bohaté, kteří bývají zpravidla váženi a ctěni, a u dna ty nejchudší, kteří žijí na okraji společnosti, tj. deprivilegované. Názory na to, zda takové hierarchické uspořádání je nezbytnou charakteristikou každé složitější společnosti, se liší. Sociologové také nalézají různé příčiny tohoto jevu. Vcelku se však všichni shodnou v tom, že sociální stratifikace je jednou ze základních sociálních struktur společnosti a že je výrazem nerovného rozdělení vzácných statků, materiální i nemateriální povahy, především bohatství a moci, případně prestiže. Tyto nerovnosti sociologové nazývají sociální nebo též distribuční (distribuce = rozdělování).

Problému sociální stratifikace se nelze vyhnout při řešení téměř žádného problému spadajícího do sféry zájmu sociologů, protože její typ a charakter

¹ Zejména Aristoteles a Plátón.

výrazně ovlivňují život všech členů společnosti. Přesto však, anebo spíše právě proto, panuje v teorii značná nejednotnost, která vede někdy až k protikladným popisům a interpretaci distribučních nerovností, zejména vyspělých moderních společností. Tento teoretický pluralismus se pak projevuje v tom, že i ty nejzákladnější pojmy, jako je například třída a vrstva, jsou definovány různě. Vyjdeme proto od toho, v čem existuje téměř všeobecná shoda. Podrobněji rozebereme výše uvedené konstatování, že sociální stratifikace je, jakožto výraz distribučních nerovností, jednou ze sociálních struktur společnosti.

1.1 Struktury a jejich hranice

Pojem struktura je běžnou součástí našich každodenních rozhovorů a má celou řadu významů, které lze s určitou licencí převést na význam jediný a tím je uspořádání.² Zároveň už více než půl století patří mezi základní pojmy každé vědy. Součástí vědeckého pojmosloví se stal nejdříve v chemii, a to v souvislosti se zjištěním, že dvě nebo více chemických látek stejného procentního složení a se stejnou molekulární vahou nemá stejné chemické a fyzikální vlastnosti, liší-li se svou vnitřní stavbou. Chování chemických látek je totiž určeno nejen tím, z jakých prvků se skládají, ale také tím, jak jsou tyto prvky vůči sobě navzájem uspořádány, jakou má látka strukturu. Postupně se pak dospělo i v jiných oborech vědeckého bádání k přesvědčení, že vnitřní stavba (struktura) je důležitým rysem veškeré skutečnosti, včetně sociální. Pojem struktura tak zhruba ve 30. letech začal dominovat pojmovému aparátu všech věd. V některých (zejména ve filosofii, jazykovědě, etnologii, psychologii a sociologii) vznikl samostatný směr, strukturalismus, v jehož rámci se zájem badatelů soustředil na zkoumání vazeb mezi částmi určité složité entity (jazyk, osobnost, kultura, hudba, společnost apod.).

² Je odvozeno od latinského slovesa **struere** – klást na sebe, skládat, kupit, ale též spojovat, sestavovat, zřizovat, stavět, přeneseně pak osnovat, zamýšlet, působit. V českém jazyce má čtyři základní významy: 1. způsob složení, vnitřní uspořádání nějaké látky (např. vzájemná **vazba** atomů, vnitřní **stavba** krystalů, charakter horniny daný tvarem a spojením nerostů); 2. **účelné uspořádání** prvků, částí nebo složek nějakého celku (zpravidla dle jednotlicího principu); 3. **vnitřní uspořádání** a zpravidla též **stupňovitá** výstavba společenských útvarů; 4. **soustava vnitřních vztahů** účelně organizující jednotlivé složky kulturního útvaru v ústrojný celek; kulturní útvar jako celost takovou soustavou vzniklá [Slovník ... 1989].

Pojem struktura nejčastěji označuje komplex vztahů mezi komponentami nějakého celku. Nejobecněji ji lze definovat jako množinu relací (souborn vztahů), jimiž jsou uspořádány prvky určitého celku. Jsou-li nějaké prvky propojeny nenáhodnými pravidelnými vztahy (strukturou), tvoří systém. Systém tak je souborem uspořádaných komponent. K tomu je třeba dodat, že několik systémů může představovat různá uspořádání (struktury) týchž jednotlivin a dva soubory týchž prvků provázané různými vztahy tvoří dva různé systémy. Příkladem může být hromada panelů, z nichž lze postavit různé typy domů, které se liší tím, jak panely uspořádáme. Na tyto domy se pak můžeme dívat jako na různé systémy. Struktura je tedy důležitým definičním znakem systému a někdy nás zajímá pouze ona a nikoli prvky, které spojuje. Určitá struktura může být také prvkem nějakého vyššího uspořádání (struktury). Zůstaneme-li u příkladu ze stavebnictví, můžeme se na zmíněné panelové domy dívat jako na prvky struktury sídliště, přičemž mezi touto strukturou a strukturou jednotlivých domů existuje vzájemný vztah. Struktura domu je ovlivněna tím, kde na sídlišti stojí. V tom případě hovoříme o strukturách vyššího (sídliště) a nižšího (domy) řádu. Struktura dále nepředstavuje nutně něco statického, neměnného. Ve strukturách mohou probíhat různé vzájemně propojené procesy, které jsou podmíněny danou strukturální vazbou. Probíhají-li tyto procesy pravidelně, lze je považovat za součást dané struktury. V našem příkladu se může sídliště rozvíjet, nebo naopak odumírat, může se částečně měnit, ale stále představuje tutéž strukturu. Například zrušením několika ulic a vybudováním náměstí se sice struktura sídliště trochu změní, tato změna však nevede k zásadní proměně celé struktury. Praha dnes například vypadá výrazně jinak než před 100 lety, nicméně jde pořád o stejnou základní strukturu. Jednotlivé úpravy byly prováděny tu více, tu méně s ohledem na stávající uspořádání a lze je považovat za jeho součást, vzdor tomu, že přibyly nové části, některé části byly zcela zrušeny a jiné nahrazeny novými.

Často stojíme před otázkou, jak dramatickou změnu musí určitá struktura prodělat, abychom mohli hovořit o struktuře nové. Poměrně snadné je učinit toto rozhodnutí v krajních případech. Příkladem takových krajních situací může být na jedné straně Staré Město ve Varšavě, které bylo během druhé světové války zcela zničeno a po válce pak obnoveno v původní podobě (struktura byla zachována), a na straně druhé Lidice, které byly rovněž srovnány se zemí, ale po válce znovu postaveny podle nového architektonického plánu (struktura byla změněna). S tak krajními situacemi se však setkáváme zřídka. Jak je to například s Berlínem? Představovalo

vybudování a posléze zbourání Berlínské zdi natolik zásadní zásah do struktury Berlína, že lze hovořit o třech různých strukturách (v období před postavením zdi, v době její existence a po jejím zbourání)? Nebo šlo z hlediska celkového charakteru města o nepodstatné zásahy, které strukturu zásadním způsobem nezměnily, jen ji modifikovaly? Na podobné potíže narážíme u složitých systémů, které představují komplex vzájemně provázaných paralelních struktur. Často se stává, že tyto systémy stejné úrovně se vzájemně natolik prolínají, že nelze na základě pozorování jednoznačně stanovit, kde jeden začíná a druhý končí. Hranici je proto třeba určit arbitrárně (subjektivním rozhodnutím). V obou případech stojíme před problémem, který lze shrnout v otázce „kudy vést hranici?“. Objektivní určování hranic či přechodů mezi dvěma strukturami je totiž v sociální realitě zpravidla daleko obtížnější než v neživé a živé přírodě, a proto se s problémem „stanovení hranic“ potýkáme v sociálních vědách daleko častěji než v přírodních.

Často o hranicích musíme rozhodnout arbitrárně. Příkladem může být vymezení generací, kdy pro potřeby empirického výzkumu musíme stanovit jednoznačné kritérium přiřazující zkoumané osoby jednotlivým generacím. Takovým kritériem je zpravidla rok narození. „Hranice“ je tak stanovena půlnocí mezi Silvestrem a Novým rokem určitého roku, což je v zásadě komické. Jiným příkladem může být situace, kdy uvažujeme o současných trendech vývoje uspořádání rodinných vztahů. Dnes se lze například často setkat s tím, že muž a žena spolu žijí, aniž uzavřeli sňatek, a vychovávají děti, které si přivedli ze svých předešlých manželství. V minulosti by lidé v takovém soužití nejen byli vystaveni celé řadě formálních a neformálních sankcí, ale nikoho by ani nenapadlo hovořit o rodině. A co dnes? Lze soužití tohoto typu považovat za rodinu, nebo jde o zcela nový typ uspořádání vztahů mezi lidmi (jinou sociální strukturu)? To bude záležet mimo jiné i na tom, v jakém kontextu budeme rodinu zkoumat. Například na tom, zda rodinu považujeme za instituci, jejímž hlavním cílem je zabezpečit děti, nebo za instituci, jejímž hlavním cílem je zabezpečit pokračování rodu.

Jak už bylo řečeno, představuje sociální stratifikace určitý typ sociální struktury a „problém hranic“ je pro její zkoumání typický. Existují mezi jednotlivými segmenty stratifikačního systému objektivní, jednoznačně vymezené hranice, nebo jsou tyto hranice spíše mlhavé a proto je lze vymezit různě? Jinými slovy, jsou tyto hranice objektivně pozorovatelné, nebo je stanovuje badatel? Pokud skutečně existují, nakolik přesně je lze určit? Ujasněme si však nejdříve, co je to sociální struktura.

1.2 Sociální struktura

Sociální struktura je definována jako **souhrn statusů a s nimi spojených rolí. Status představuje pozici v sociální struktuře a role vymezuje vztah této pozice k pozicím ostatním.** Role vymezují práva, povinnosti a tzv. očekávané chování spojené s jednotlivými statusy. Tato definice je značně abstraktní. Co vlastně říká? Jinými slovy to, že mezi lidmi existuje řada nenáhodných vztahů, které si lze představit jako systém, jehož prvky (komponentami) však nejsou lidé. Společnosti a skupiny se sice nepochybně skládají z lidí (zcela konkrétních individuů). Nicméně vzdor tomu, že v každé společnosti lidé umírají a rodí se noví a že z řady skupin (např. nějakého spolku) někteří členové odcházejí a přicházejí jiní, nemívá tato výměna na uspořádání vztahů mezi lidmi významný vliv; struktura zůstává stejná.

Nejnápadnější to je v obchodě či restauraci, kde se lidé střídají velmi často a přitom základní vztahy jsou pořád tytéž. Je to tím, že sociální strukturu restaurace netvoří vztahy mezi panem Modrým, jenž je zde číšníkem, a manželi Zelenými, kteří zde právě obědvají, ale vztahy mezi číšníkem a hosty. Prvky restaurace jakožto sociálního systému tedy nejsou výše jmenovaní lidé, ale pozice, jež svým jednáním tito lidé zaujímají, tzv. **statusy**. V daném případě jsou těmito statusy číšník a host. Každý status je blíže určen zcela konkrétními právy, povinnostmi a očekávaným chováním. Komplex těchto práv, povinností a očekávaného chování, který se váže k určitému statusu, nazvali sociologové **role**. Role váží se k určitému statusu zároveň vymezuje vztah (zejména práva a povinnosti) vůči jiným statusům daného systému. Tyto vztahy jsou reciproční (vzájemné). Právo spojené s určitým statusem je zároveň povinností spjatou s jiným statusem a naopak. Je-li například se statusem hosta spojeno právo dostat sklenici naplněnou až po vyznačenou rysku, je povinností číšníka zajistit, aby host nedostal sklenici poloprázdnou. Povinností hosta je za jídlo a pití zaplatit stanovenou cenu, což opravňuje číšníka vyžadovat příslušnou částku, která je navíc formálně vymahatelná. Očekává se například také, že hosté budou dodržovat zásady slušného stolování a že se číšník bez vyzvání nezapojí do jejich konverzace. Očekávané chování je však spíše pod neformální kontrolou.

Jiným příkladem souboru statusů a rolí může být Fakulta sociálních věd UK. Existují zde tyto statusy: děkan, proděkan, člen vědecké rady, profesor, docent, odborný asistent, asistent, student, předseda a člen akademického

senátu, ředitel institutu, zástupce ředitele institutu, vědecký tajemník, vedoucí katedry, sekretářka a řada dalších. Hlavní povinností profesorů, docentů a asistentů je zprostředkovat studentům základní poznatky určitých vědních oborů, zjišťovat a hodnotit, do jaké míry si studenti tyto poznatky osvojili. Studenti naopak mají právo vyžadovat na svých učitelích kvalitní studijní programy a přednášky, přičemž mají povinnost dostavit se ke zkoušce, aby jejich znalosti mohly být přezkoumány. Od studentů se například dále očekává, že budou jednotlivé pedagogy oslovovat akademickými tituly, jichž tito dosáhli. Neodpovídá očekávanému chování, oslovuje-li student všechny pedagogy bez rozdílu pane profesore (paní profesorko), ačkoli to není nikde formálně zakotveno. Některá práva a povinnosti tedy nemusí být a velmi často nejsou formálně zakotveny, ale mají spíše zvykovou podobu. V takovém případě hovoříme o očekávaném chování.

1.2.1 Skupiny, instituce a organizace

Sociální struktura je jedním z definičních znaků sociální skupiny, jímž se liší od jiných typů sociálních uskupení, zejména od sociálního agregátu a sociální kategorie. Sociální agregát je množina osob, které pouze sdílejí stejný prostor (určité prostranství, budovu apod.). Sociální kategorie je množina osob, které mají stejnou určitou sociální charakteristiku (vzdělanostní kategorie, příjmové kategorie, věkové kategorie apod.). Abychom mohli hovořit o sociální skupině, musí jít o množinu lidí, která je sociálně strukturovaná, což znamená, že v ní lze odhalit soubor statusů a s nimi spojených rolí, které řídí chování členů skupiny vůči sobě navzájem. Na základě míry intimity vztahů, která je dána rolmi, rozlišujeme skupiny primární a sekundární (případně skupiny s převažujícími primárními či sekundárními vztahy). Podle stupně formalizace vztahů rozlišujeme skupiny formální a neformální (případně skupiny s převažujícími neformálními či formálními vztahy). Rozlišují se také sociální skupiny malé a velké. Tyto dva typy sociální skupiny se obecně vzato liší počtem členů, neboť i ten ovlivňuje povahu vztahů ve skupině. Vzhledem k tomu, že tento vliv není jednoznačný, protože zde hrají roli i další skutečnosti, bylo by pošetilé definovat malé a velké skupiny pouze počtem členů. Narážíme zde na výše zmíněný „problém hranic“. Je snad skupina o deseti lidech malá a o jedenácti už velká? Hledají se proto jiná vymezení. Například za malou skupinu se považuje taková, jejíž členové jsou bez přípravy a váhání schopni vyjmenovat všechny ostatní členy, což samozřejmě závisí nejen na jejich počtu, ale také na tom, jak dlouho

skupina existuje a jak často se její členové stýkají. Typologie sociálních skupin je však v dané souvislosti tématem vedlejším a navíc jde o téma zpracované v téměř každé učebnici³ i slovníku sociologie.

Soustava určitých statusů a rolí nemusí nutně vyústit či nabývat konkrétní podoby v sociálních skupinách, tj. v trvalejších uspořádáních lidí. Sociální struktura je, ač se o tom takto explicitně často nehovoří, také definičním znakem instituce. Nejobecněji lze instituci definovat jako ustálené vztahy či pravidla sociálního jednání⁴, která jsou nezávislá na konkrétních lidech. Lze se setkat i s vymezením instituce jakožto komplexu statusů a rolí a norem, jehož cílem je uspokojit nějakou sociální potřebu [Persell 1987, 62].⁵

Pojem instituce je v češtině často používán jako synonymum organizace. Sociolog však organizací rozumí formální sociální skupinu. Fakulta sociálních věd je zcela konkrétní organizace (formální sociální skupina). Pojmu instituce bychom v souvislosti s fakultou mohli použít, pokud bychom se pohybovali v obecnější rovině a hovořili například o instituci vysoká škola univerzitního typu. Podobně rodina je institucí, která se uskutečňuje v podobě konkrétních skupin lidí (rodina manželů Bílých, Červených atd.). Organizace je v sociologii nejčastěji definována jako záměrně vytvořená a racionálně řízená skupina za účelem dosažení nějakého cíle. Bylo by však chybou, kdybychom se domnívali, že nutným předpokladem naplnění nějaké instituce je existence trvalejší sociální skupiny. Například v souboji nebo při korupci jde jen o velmi přechodná sociálně strukturovaná uskupení lidí. Konečně, některé instituce jsou vlastně statusem (např. instituce svobodné matky).

³ Například [Petrusek a kol. 1991, 47–61].

⁴ Sociální jednání je taková činnost lidí, jíž jednající přisuzuje nějaký význam a která je orientována vůči jiným lidem.

⁵ Uvedené definice instituce jsou plně v souladu s vymezením J. Kellera ([Keller 1992] a [Velký... 1996]), jehož pojetí je originální zejména v tom, že předkládá společně dva přístupy k institucím (antropologický a funkcionální), což nebývá obvyklé. V učebnicích se setkáváme buď s jedním, nebo druhým. Tuto definici by však podle mého názoru bylo třeba doplnit o slůvko sociální (instituce je každý obecně praktikovaný, v dané kultuře uznávaný a předávaný způsob sociálního jednání). Vynecháme-li přívlastek sociální, zahrnuje podle mého soudu tato definice i technologie, což zcela zbytečně rozšiřuje již dostatečně širokou škálu jednání, které lze pod pojem instituce zahrnout (od adopce, bohoslužby, přes trh až po prostituci, korupci). O institucích pojednává vcelku podrobně Keller [1992, 54–65]. V dané souvislosti chci jen poukázat na to že, pojem instituce a sociální struktura se významově částečně překrývají.

Jaký je tedy vztah mezi pojmy sociální struktura, sociální skupina, instituce a organizace? **Sociální struktura je důležitým definičním znakem sociálních skupin a institucí.** Organizace je typ sociální skupiny. Některé instituce předpokládají existenci sociálních skupin. Příkladem je rodina nebo škola. Na druhé straně řada institucí funguje mimo pevné sociální skupiny. Příkladem je obchod nebo restaurace. U některých institucí však narážíme na „problém hranic“. Lze se například ptát o to, zda účastníci souboje (vymezeného rolami vyzývatele, vyzvaný, svědci a lékař) jsou či nejsou sociální skupinou. Lze hájit názor, že je to sociální skupina, byť velmi přechodná, a to proto, že jde o soubor lidí, jejichž činnost je výrazně strukturovaná.⁶ S tímto názorem by zřejmě nesouhlasili ti, kdo považují za nepominutelný definiční znak sociální skupiny tzv. vědomí skupinové odlišnosti, kdy se její členové vymezují vůči svému okolí (v kategoriích My a Oni).⁷ Většina autorů však tento definiční znak vztahuje jen k určitému typu sociální skupiny (tzv. komunita či skupina komunitního typu).

Dosavadní vývoj sociologie ukazuje, že snaha dospět ke konečnému řešení problémů tohoto typu v „definičních sporech“ zpravidla vede k samoučelným klasifikačním cvičením. Je třeba je řešit případ od případu v konkrétních analýzách a podle kontextu. Někdy nás soubor zajímá spíše jako instituce, jindy se můžeme zabývat zcela konkrétním souborem a považovat jeho účastníky za skupinu.

Pojem sociální struktura (definovaný jakožto souhrn statusů a rolí) je nepochybně abstrakcí a má proto také své odpůrce, zejména v řadách zastánců interpretativní sociologie. Ti tvrdí, že sociální struktura, statusy a role jsou konstrukty sociologů, které nemají s realitou nic společného, a jsou v lepším případě heuristickou pomůckou či analytickým nástrojem pomáhajícím sociologovi uchopit složitou sociální realitu, spíše však zavádějícím mýtem, který zamlžuje skutečné vztahy mezi lidmi. Kritikové zdůrazňují, že pro konkrétní interakce je důležité i to, jak si jejich účastníci vše, co se kolem nich děje, interpretují, a že právě v rámci konkrétních interakcí, jejichž důležitou součástí jsou zmíněné interpretace, struktury vznikají. Idea statusů a zejména rolí nám však vnucuje ryze objektivistickou

⁶ Konec konců například F. W. Znaniecki definoval instituce jako skupiny s neosobními funkcemi (viz [Velký ... 1996]).

⁷ Výčet nejčastěji uváděných definičních znaků sociální skupiny uvádí Petrussek [Petrussek a kol. 1991, 58–61].